

Explanation and Analysis of the Function of Religious Rites and Rituals in the Lives of Shia Iranians During the Qajar Period

Masoumeh. Khodaie¹, Soheila. Torabi Farsani^{2*}, Feizollah. Boushasb Gousheh²

¹ PhD student, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

² Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

* Corresponding author email address: stfarsani1963@gamil.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Khodaie, M., Torabi Farsani, S., & Boushasb Gousheh, F. (2024). Explanation and Analysis of the Function of Religious Rites and Rituals in the Lives of Shia Iranians During the Qajar Period. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(3), 72-87.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

This study aims to explain and analyze the function of religious rites and rituals in the lives of Shia Iranians during the Qajar period. The research is considered a historical study and has been written using a descriptive-analytical method based on library resources. The information related to the study was collected through note-taking. In this research, the religious customs and rituals of the people during the Qajar period are discussed in various aspects, including birth, marriage, divorce, death, clothing, and the religious holidays of Nowruz, Ghadir, Qorban, Ramadan, and Muharram. The results of the study indicate that, similar to the Safavid era, religious rites and rituals were practiced during the Qajar period, and Qajar kings were also committed to performing customs at both the popular and aristocratic levels. During this period, with the beginning of Iran's contact with the West and Naser al-Din Shah Qajar's first trip to Europe, Western culture and modernity entered the country significantly, and the methods of celebrating religious ceremonies and mourning during the months of Muharram and Ramadan underwent changes. Some religious customs, such as Chavosh Khani and Taziyeh, reached their peak during this period, while others, such as Bast Neshini, were temporarily discontinued and then limited to specific locations after the death of Amir Kabir.

Keywords: *customs, religious rituals, Qajar, religious holidays.*

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The study of religious rites and rituals has long been a crucial part of understanding the cultural and social dynamics of societies. This research examines the role and significance of religious ceremonies in the daily lives of Shia Iranians during the Qajar period (1789-1925). The Qajar period was marked by a strong adherence to Shia customs, influenced by both local traditions and emerging modernist influences from the West. The objective of this paper is to analyze how religious ceremonies shaped individual and collective identities, social relations, and political structures in Iran during this era, focusing on key events such as birth, marriage, death, and religious holidays like Nowruz, Ghadir, Qorban, and Muharram. The research utilizes a descriptive-analytical method, relying on historical sources to provide an in-depth examination of these customs and their transformations over time.

Religious practices were deeply ingrained in the lives of Shia Iranians, manifesting in various aspects of personal and public life, such as marriage, divorce, and funeral rites. Marriages were often arranged according to religious prescriptions, with girls marrying as early as seven, a practice seen as ensuring economic stability and moral rectitude (Mansour Bakht & Hosseini, 2015). Divorce, while permissible in Islamic law, was discouraged except in dire circumstances. Funerals were marked by solemn religious ceremonies, often involving elaborate rituals intended to guarantee a peaceful afterlife for the deceased (Polak, 1982). Over time, Western influence during the reign of Naser al-Din Shah introduced modern legal reforms that subtly altered these practices, but the essence of Shia religious customs remained resilient.

One of the most striking aspects of religious life during the Qajar period was the observance of religious holidays and mourning ceremonies, especially during Muharram, when Iranians commemorated the martyrdom of Imam Hussein (Algar, 1990). These events were not only religious but also served as social gatherings that strengthened communal bonds. The introduction of Western modernity, however, began to reshape the nature of these rituals. For example, the public display of mourning, such as Taziyeh (religious plays) and Chavosh Khani (pilgrimage songs), reached their peak but also began to adapt to the new cultural influences from Europe (Fouéré, 2012). The rituals, though rooted in centuries-old traditions, were flexible enough to incorporate elements of modernity without losing their religious significance.

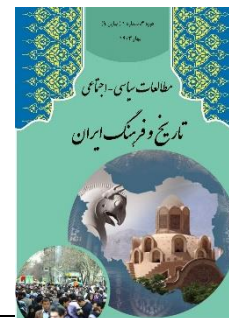
The role of the Qajar monarchs was pivotal in maintaining and legitimizing religious customs. As the custodians of both state and religion, Qajar kings were expected to uphold Islamic law and participate in major religious ceremonies (Khatami, 2011). They funded and organized events like Ashura, ensuring that religious observances were conducted with grandeur. However, the increasing interaction with Western nations, especially following Naser al-Din Shah's travels to Europe, led to a slow but steady introduction of secular elements into the Iranian political and cultural spheres (Sykes, 2016). Despite this, the monarchy continued to rely on religious legitimacy, and the ulama (religious scholars) maintained significant influence over both the monarchy and the populace.

Religious rites also played a critical role in asserting social identity and cohesion. Festivals like Eid al-Fitr and Eid al-Adha were not merely religious but also communal events that provided opportunities for social solidarity, charity, and public celebration. These festivals often included the

distribution of food and alms to the poor, reinforcing Islamic principles of charity and community welfare (Sheil, 2020). Despite these unifying aspects, there was also room for social stratification within the religious framework, as wealthier classes could afford more elaborate celebrations, and royal participation in such events emphasized the hierarchical nature of Qajar society.

Lastly, the research highlights how modernity challenged these deeply embedded traditions. The influx of Western culture and ideas, particularly during the late Qajar period, led to a re-evaluation of certain religious practices. For instance, the once widespread custom of *Bast Neshini* (seeking asylum in a sacred place to avoid persecution) was curtailed under the reforms of Amir Kabir (Khosh Eftekhari, 2005). Yet, other practices like the celebration of Muharram continued to thrive, evolving to incorporate theatrical elements that appealed to both religious and secular audiences (Shamim, 2011). This blending of the old and new created a dynamic cultural landscape where religious customs served as both a source of continuity and a means of negotiating modernity.

In conclusion, the Qajar period was a time of significant religious observance, where rites and rituals formed the backbone of social, political, and personal life. The study finds that while Western influence introduced changes to some customs, the core of Shia religious practices remained resilient and adapted to the changing cultural landscape. The Qajar rulers played an essential role in preserving religious traditions, using them to legitimize their rule while accommodating elements of modernity. Ultimately, religious rites in the Qajar era were not static but dynamic, reflecting the broader societal shifts occurring in Iran during this transformative period.

تبیین و تحلیل کارکرد آداب و مناسک مذهبی در زندگی ایرانیان شیعه دوره قاجار

معصومه خدایی^۱، سهیلا ترابی فارسانی^{۲*}، فیض اله بوشاسب گوشه^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

۲. دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: stfarsani1963@gamil.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قرشی، خدایی، ترابی فارسانی، سهیلا، و بوشاسب گوشه، فیض اله. (۱۴۰۳). تبیین و تحلیل کارکرد آداب و مناسک مذهبی در زندگی ایرانیان شیعه دوره قاجار. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۳)، ۸۷-۷۲.

این پژوهش با هدف تبیین و تحلیل کارکرد آداب و مناسک مذهبی در زندگی ایرانیان شیعه دوره قاجار نگاشته شده است. این پژوهش یک تحقیق تاریخی محسوب شده و با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای نگاشته شده است. اطلاعات مربوط به پژوهش به صورت فیش برداری جمع آوری شدند. در این پژوهش آداب و رسوم و مناسک مذهبی مردم دوره قاجار در ابعاد تولد و زایش، ازدواج و طلاق و مرگ، پوشش، اعیاد نوروز، غدیر، قربان و رمضان و محرم بیان گردیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد در دوره قاجار نیز به مانند دوره صفویه آداب و مناسک مذهبی اجرا می‌گردیده است و شاهان قاجاری نیز مقید به اجرای آداب و رسوم در سطح مردمی و اشراف بودند. در این دوره با آغاز ارتباط ایران با غرب و اولین سفر ناصرالدین شاه قاجار به فرنگ به شکل قابل توجهی فرهنگ غربی و نوگرایی وارد کشور شده، و شیوه‌های بزرگداشت آئین‌های مذهبی، عزاداری‌های ماه‌های محرم و رمضان دستخوش تغییر گشته است. برخی از آداب مذهبی مانند چاوش خوانی و تعزیه در این دوره به اوج خود رسیده و در مقابل برخی از مراسم‌ها مانند بست نشینی به طور موقت جمع شده و سپس بعد از مرگ امیرکبیر به چندین مکان خاص محدود گشته است.

کلیدواژگان: آداب و رسوم، مناسک مذهبی، قاجار، اعیاد مذهبی.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

آداب و مناسک دینی بخش بزرگی از زندگی هر فرد مسلمان را در بر می‌گیرد. ایرانیان شیعه عصر قاجار نیز همچون اسلاف شان وظیفه خویش می‌دانستند تا این اعمال همچون نماز، روزه، پرداختن وجوهات شرعی و غیره را به نحو احسن انجام دهند (Algar, 1990). علاوه بر اعمال و آداب مذهبی که به صورت فریضه بر مسلمانان واجب بوده، بسیاری از امور زندگی هر مسلمان نیز با دیانت گره خورده است. در دوره قاجار مطابق با ضوابط و قوانین شرعی تعیین شده در چارچوب اسلام، اموری چون ازدواج، طلاق و تدفین انجام می‌شد. افزون بر این‌ها، برخی شعائر مذهبی نظیر اعیاد (عید فطر، قربان و غدیر) و سوگواری‌ها بویژه برپایی عزاداری برای امام حسین (ع) نقش پررنگی در زندگی اجتماعی هر ایرانی داشته و در این راه علمای دینی نیز نقش قابل توجهی داشتند. باید اذعان نمود در کنار اعمال و آداب مذهبی واجب و مستحب، برخی باورهای خرافی نظیر توسل به طلسم و جادو نیز در این دوره مشاهده می‌شد (Polak, 1982). پرداختن به باورها، اعتقادات و آداب و مناسک مذهبی ایرانیان شیعه در دوره قاجار از جهات مختلف بسیار ضروری و قابل اعتنا تلقی می‌شود چرا که ایرانیان در قالب همه اقشار اجتماعی از شاه تا رعیت در حفظ باورمندی‌های اعتقادی خود پافشاری می‌کردند و حتی پادشاهان قاجار تا حدود زیادی خود را موظف به رعایت چارچوب‌های مذهبی می‌دیدند. علاوه بر آداب و مناسک مذهبی که به صورت فریضه بر مسلمانان در عصر قاجار واجب بوده، بسیاری از امور روزمره هر مسلمان نیز با دیانت گره خورده بود و در همه امور مانند ازدواج و طلاق، تدفین و... موازین شرعی را رعایت می‌کردند (Morier, 2007). از دوره ناصرالدین شاه قاجار به دلیل رفت و آمدهای متعدد با غرب و نقش آفرینی روشنفکران که منتقد برگزاری برخی آداب و مناسک دینی در جامعه بودند، جدال بین طرفداران نوگرایی و سنت‌گرایان بوجود آمد اما با این حال باید اذعان نمود حیات سیاسی و اجتماعی ایران با دین پیوندی ناگسستنی داشت و به همین دلیل بود که با وجود تحولات جهانی و تاثیر فرهنگی غرب، بسیاری از ایرانیان همچنان خود را ملزم به انجام مناسک مذهبی می‌دانستند و تغییرات محدودی در رویکرد مردم و حتی شاهان قاجار برای پشت پا زدن به فرهنگ و سنن مذهبی دیده می‌شود. ایرانیان شیعه دوره قاجار در به جا آوردن آداب و مناسک به شدت وابسته به نظر روحانیون بودند و با پیوندی تحت عنوان «تقلید» با گرفتن فتوای شرعی از روحانیون بلند مرتبه که مجتهد خوانده می‌شدند در واقع مطابق دستور العمل‌های تعیین شده از سوی آنان رفتار می‌کردند و لذا از این طریق اغلب مشکلات دینی خود را رفع می‌کردند. آداب و مناسک مذهبی ایرانیان شیعه در زندگی شخصی، اجتماعی و سیاسی آنان منعکس می‌شد. هر فرد مسلمان خود را موظف می‌دید که در محدوده زندگی خانوادگی مطابق با آنچه شریعت اسلامی تعیین کرده بود رفتار کند و همین تقید بر اصول اسلامی در جامعه و سیاست نیز تجلی می‌یافت. اهمیت بررسی آداب و مناسک مذهبی ایرانیان شیعه در آن است که موجب روشن شدن زوایای تاریخ اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در عصر قاجار می‌گردد. در این پژوهش علاوه بر بررسی چگونگی آداب و مناسک مذهبی در ایران عصر قاجار، به تاثیر فتوای مذهبی در زندگی روزمره مردم نیز پرداخته خواهد شد. بعلاوه، میزان تقید اقشار گوناگون اجتماعی مورد واکاوی قرار گرفته و تاثیر نوگرایی در انجام این امور نیز بررسی می‌شود. ایرانیان شیعه دوره قاجار در باورمندی و اجرای آداب و مناسک مذهبی بر بنیاد اعتقادات شیعه دوازده امامی اهتمام داشتند. اگر چه بسیاری از آداب و مناسک مذهبی به طور کلی میان تمام شیعیان مشترک است اما در اجرای آن‌ها برخی تفاوت‌ها دیده می‌شود. شیعیان برخی مراسم مذهبی مخصوص به خود را دارند، مانند عزاداری و تعزیه در برپایی مراسم عاشورا که در میان دیگر مسلمانان برپا نمی‌شود. آدابی چون نماز، روزه، زیارت، خمس، زکات، چگونگی دفن مردگان، تعزیه، اعیادی همچون قربان، غدیر و فطر از جمله مناسک مذهبی هستند که در پژوهش از نظر شکلی و محتوایی بر پایه باورهای شیعه تحلیل و بررسی شده‌اند.

نظام اجتماعی و مذهبی در عصر قاجار

عصر قاجار یکی از حساس ترین و شگفت انگیز ترین دوره‌های تاریخ ایران است. این عصر دوره گذر از جامعه سنتی به سوی نوگرایی و دوره تغییرات اساسی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است. تعصبات ملی و مذهبی شدید بر روح و فکر اکثریت قریب به اتفاق جامعه آن روز حاکم بود. مردم سخت پایبند به آداب و رسوم و سنن دینی و شعائر مذهبی بودند اما مواجهه با دنیای جدید غرب، تأثیر بسزایی در تحولات فکری و فرهنگی جامعه ایران در این دوره داشت. در این دوره با توجه به رویکرد پادشاهان قاجار به علماء مجال و فرصت مناسبی برای حضور روحانیون در عرصه سیاست و فرهنگ به وجود آمد و دیگر بار فقه سیاسی شیعه در جامعه به عنوان اصل اساسی امور مردم مطرح گردید. شاهان قاجار نیز به جهت کسب مشروعیت و مقبولیت سیاسی و مذهبی به همکاری با علما روی آوردند. از سوی دیگر علما نیز بخاطر دلبستگی حاکمیت به انجام امور و شعائر مذهبی از وضع موجود به طور نسبی راضی بودند. موقعیت دینی و مذهبی در عهد قاجار به گونه خاصی بود یعنی کشور رنگ کاملاً مذهبی داشت و شاهان قاجار چهره‌ی مذهبی خود را روز به روز نمایان تر می‌کردند. نگاهی به فعالیت‌های پادشاهان قاجار نشان می‌دهد که آن‌ها در مجموع گرایش‌های دینی داشته‌اند و با انجام فرایض دینی و ساخت و بازسازی مکان‌های مذهبی و احترام به مقامات روحانی اظهار دینداری و خداشناسی می‌کرده‌اند زندگی آقا محمدخان نشان می‌دهد که عنصری از دیانت شدید و کاملاً سنتی در او وجود داشته است. فتحعلی شاه به نفوذ روحانیت علاقه مند بود و همین امر باعث شده بود در دوره‌ی او سیاست مذهبی یکسانی به کار گرفته شود. او در انجام اعمال دینی غفلت نمی‌کرد تا شاید تأیید علمای مذهبی را به دست بیاورد و در این راه کوشید که در میان علما جایی برای خود پیدا کند (Khatami, 2011). محمد شاه، ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه نیز هرچند تفاوت‌هایی بایکدیگر داشتند ولی فصل مشترک همه آن‌ها حفظ و تداوم انجام مناسک دینی در کشور بود. دنیای اکثریت مردم در دوره قاجار محصور به حصار محکم و استوار بود که ارکان آن را معتقدات عمومی تشکیل می‌داد. نا گفته نماند که بسیاری از تنش‌ها و درگیری‌های فرقه‌ای نیز منبعت از همین معتقدات عمومی بود (Shamim, 2011). این معتقدات زمینه لازم برای جلوگیری از گناه و پرورش فضایل اخلاقی جامعه بود و علاوه بر احکام دینی شعائر مذهبی را هم در بر می‌گرفت مثل تعزیه خوانی شبیه خوانی و روضه خوانی لذا جامعه ایران یک جامعه مذهبی بود اما از منظری دیگر این جامعه دچار تعصب شدید مذهبی بود به طوری که این تعصب علت اصلی تنش میان مسلمانان با اقلیت‌های مذهبی و حتی تنش میان خود مسلمین در ایران محسوب می‌شد. لیدی شیل^۱ همسر جاستین شیل سفیر انگلیس در ایران در سال‌های ۱۸۵۳ - ۱۸۴۹ میلادی در کتاب خاطرات خود می‌نویسد با این که حکومت ایران به وسیله یک حکومت استبدادی اداره می‌شود. ولی در این جا کم و بیش آزادی‌های مذهبی رعایت می‌شود و غیر از تعدیات گاه و بی‌گاه مردم متعصب نسبت به جماعت یهود و مسیحی به طور کلی هیچ گونه مجوزی بر مبنای اصول مذهبی و قوانین جاری و سیاست دولت جهت بد رفتاری با پیروان عقاید دیگر وجود ندارد (Sheil, 2020). تعصب و غلبه مذهب در این دوره به حدی بود که دکتر فووریه پزشک ناصرالدین شاه که در ۱۳۰۶ هجری قمری به ایران آمده است در اثر خود می‌نویسد بدبختانه در این مملکت هر وقت بین حفظ صحت و امری مذهبی معارضه پیش می‌آید همیشه غلبه با دین است (Fouéré, 2012). البته این نکته قابل تامل است که بخشی از این باورهای دینی وجهی خرافی یافته بود. مثل: دعا روی پوست تخم مرغ نوشتن و یا آویختن طلسم علاوه بر این خرافاتی دیگر نیز در میان مردم این دوره بود که خاص جوامع عقب افتاده بود مثل اعتقاد به جن و پری و جادو. و این که گربه سیاه جن است؛ شب ناخن دست و پا را نباید چید. راوندی داستان جالبی از شیوع خرافات در میان مردم نقل می‌کند مردم اصفهان که نسبت به باب احترام را مرعی می‌داشتند؛ روز جمعه که باب از حمام به منزل تشریف می‌آوردند بسیاری از مردم آب خزانة حمام را برای شفا و دفع بیماری‌ها تا آخرین قطره

^۱. Lady Sheil

بردند و بر سر تقسیم آب با هم نزاع کردند (Ravandi, 2014). اندیشه‌های خرافی گاه از سیر طبیعی کاوش‌های علمی و تحقیقی هم جلوگیری می‌کرد. خانم زان دیولافوا¹ پس از این که اظهار می‌کند که برای حفاری در اطراف مقبره دانیال به خاطر خرافات مردم به مشکل بر خورده است می‌گوید دولت ایران تسلیم ملاحی در فول شده است و مردم ورود ما فرنگی‌ها را باعث نزول خشم الهی می‌دانند... دولت ایران اقرار می‌کند که قادر نیست از احساسات خصمانه مردم جلوگیری کند و نمی‌تواند امنیت ما را ضمانت کند و با حقارتی بی نظیر از زیر بار هر گونه مسئولیتی در مقابل چپاول و قتل و عام مسیون فرانسوی شانه خالی می‌کند... دولت ایران به علت نا توانی نمی‌تواند در مقابل مردم ایستادگی کند و عکس‌العملی نشان دهد (Ravandi, 2014).

آداب مذهبی در بین مردم

- تولد و زایش

مرگ و تلفات انسانی گسترده در جریان تولد نوزادان در عصر قاجار معمولاً با شیوع بیماری‌های واگیرداری همچون وبا و طاعون همراه بود. مهمترین بیماری‌های نوزادان در دوره قاجاریه، علاوه بر تلفات مربوط به بیماری‌های همه‌گیری همچون وبا، طاعون و سل، شامل بیماری‌هایی چون، گلودرد یا دیفتری، سیاه سرفه، کچلی، گال، شپش و سالک، تیفوس، سرخک و سرخچه، مخملک، بیماری‌های چشم، سیفلیس و البته آبله، وبای اطفال (هیضه) بود. «شب شش» از مراسمات مربوط به تولد نوزادان در عصر قاجار بود؛ شب شش، پایان روز پنجم و آغاز شب ششم تولد نوزاد، که با باورهای درباره‌ی خطرناک بودن این شب برای نوزاد و زائو و نیز آیین‌ها و مراسمی برای برون رفت از آن همراه است. در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار شب شش را شب اسم‌گذاران / نام‌گذاران می‌نامیدند و در این شب، هر خانواده با توجه به توان مالی و جایگاه اجتماعی‌اش، شامی تهیه می‌کرد. در شب شش، مهمانی یا ولیمه نیز می‌دادند و شماری از خویشاوندان مرد و زن را به همراه یک روحانی یا واعظ به خانه زائو دعوت می‌کردند. مردان در «بیرونی» خانه، و زنان در «اندرونی» می‌نشستند. پیش از خوردن شام، بچه را به «بیرونی» می‌آوردند و کنار روحانی می‌گذاشتند؛ در این فرصت، از روحانی خواهش می‌کردند فی‌المجلس نامی نیز برای نوزاد برگزینند. به این ترتیب، گاهی نام‌گذاری را با شب شش در هم می‌آمیختند.

- ازدواج و طلاق

از آداب و رسوم رایج در ایران، ازدواج و طلاق و آداب و رسوم مربوط به آن بود. در جامعه عصر قاجار، فاصله چندانی بین کودک و ازدواج دختران وجود نداشت. دختران اغلب از هفت تا سیزده سالگی ازدواج می‌کردند و عملاً به عنوان رکن مستقلى وارد زندگی خانوادگی می‌شدند. در واقع عواملی چون دست یابی به استقلال اقتصادی، رشد نسبتاً سریع دختران در آن روزگار و پایین بودن میانگین عمر به دلیل شیوع بیماری‌های گوناگون و عدم رعایت اصول بهداشتی در افزایش این ازدواج‌های زودرس موثر بود (Mansour Bakht & Hosseini, 2015). مطابق با شرع اسلام، ازدواج در ایران به دو شکل صورت می‌گرفته است: یکی ازدواج واقعی که نوع آبرومندانه و معمول آن بوده است. بدین صورت که یک مرد می‌توانسته است طبق آن چهار زن عقدی داشته باشد که تنها با طلاق قابل گسست بوده است. دیگری ازدواجی بوده که به صیغه معروف و هیچ محدودیتی از نظر تعدد زوجات نداشته است، ولی دوره ی ازدواج در آن محدود بوده است که البته هیچگاه به بالاتر از نود سال نمی‌رسیده است. با وجود اینکه تعیین دوره ی نود ساله برای این گونه ازدواج‌های غیردائمی دلیل بر احترام فراوان به زوجه بوده است، با این حال یک صیغه ی نود ساله هیچگاه ارزش یک زن عقدی را نداشته است. در این راستا، جامعه ایرانی موظف بودند طبق قواعد و

¹ Jean Devolafois

سنن مربوط به ازدواج عمل کنند. اما در مجموع، باتوجه به نوشته‌های مأموران انگلیسی، در میان ایرانی‌ها ازدواج بسیار ساده صورت می‌گرفت. دختران ایرانی به‌طور معمول در چهارده یا پانزده‌سالگی ازدواج می‌کردند. این امر را باید در راستای رفتار اجتماعی ایرانیان برای محفوظماندن فرزندان خود از فساد اخلاقی و عمل به سنت اسلامی تعبیر کرد که در سنین کم فرصت ازدواج آن‌ها را فراهم می‌کردند. در آن دوره بیشتر، مادران برای پسران خود دختر انتخاب می‌کردند. این امر نیز دارای مراحل بود. زمانی که پسری به سن مناسب می‌رسید، والدین او مشغول ترتیب‌دادن عروسی برای او می‌شدند. به‌طور معمول پسران ایرانی هرگز روی هیچ خانمی، به جز خویشاوندان خود را نمی‌دید و باید انتخاب دختر را به مادر خود واگذار می‌کردند؛ مگر اینکه آن پسر با دخترعمو، دختردایی، دخترعمه یا دخترخاله خود ازدواج می‌کرد (Sykes, 2016). در دوره قاجار مرد قبل از ازدواج نمی‌توانست همسر آینده خود را ببیند و دختر، حتی بدون دیدن شوهر هم حق انتخاب نداشت بلکه فقط بزرگترها اختیار وی را داشتند، اغلب ازدواجها در اثر وساطت زنان خویشاوند یا دلاله‌ها عملی می‌گردید. دلاله به مردی که قصد ازدواج داشت رجوع می‌کرد و از خصوصیات ممتاز بدنی و جسمی زنی که برایش در نظر گرفته بود، سخن گفت که پوستش سفید، چشمانش درشت، صورتش گرد و همچون ماه، ابروانش کمانی و قامتش مانند سرو باشد. پس از آن دلاله به خانه پدر و مادر دختر رفته و از نظر مالی وضع را روشن می‌کرد. اما در ایران عصر قاجار، بسیاری از ازدواج‌ها بین دخترعمو و پسرعمو، دخترخاله و پسرخاله، دختردایی و پسرعمه انجام می‌شد. در این ازدواج‌ها گفته می‌شد تقدیر آسمانی اسباب ازدواج بین آن دو نفر را فراهم کرده و آن‌ها را زوج یا زوجة یکدیگر قرار داده است (Wills, 1984, 1989). اما در آن دوره، مردم ایران تا حد امکان از اختلاط طبقاتی که فردی غیر از طبقه منسوب به آن‌ها بود، دوری می‌کردند و بسیار کم دیده می‌شد که میان اهل نظام و کسبه عقد ازدواج بسته شود (Wills, 1984). در خانه‌های ثروتمندان و اعیان این دوره معمولاً عروس را با داماد شب هفتم یا هشتم بعد از عقد دست به دست هم می‌دادند بدین معنا که هفت شب و روز شادی و جشن بود و. مرد حق نداشت به سراغ زن خود برود و حتی نمی‌توانست او را ببیند. یکی از آداب مذهبی این دوره این مسئله بود که کسی نمی‌توانست چهره و صورت عروس را هنگام رفتن به خانه شوهر ببیند. به وقت شب هفتم یا هشتم در نیمه شب عروس را بر اسب می‌نشاندند و در هیاهوی صدای طبل و تیر تفنگ و با مشعل‌هایی که به دست دوستان عروس حمل می‌شد وی را تا خانه داماد بدرقه می‌کردند. وقتی عروس به منزل داماد می‌رسید، داماد با برداشتن حجاب عروس با صدای بلند «بسم الله الرحمن الرحیم» می‌گفت. این گونه همه متوجه می‌شدند که عروس و داماد همدیگر را دیده‌اند (Mostofi, 2005). آداب طلاق از دیگر آداب و رسوم موجود در ایران بود. به گفته ویلس، در ایران همچون کشورهای اروپایی، طلاق گرفتن مشکل بود؛ زیرا برخی مقررات و توافق ضمن عقد و نیز موضوع مهریه و حتی فقر دو طرف کار را دشوار می‌کرد (Wills, 1984)؛ اما اگر زن و مرد بنا به موقعیتی که داشتند و به علت ناسازگاری با یکدیگر ترجیح می‌دادند از هم جدا شوند، کار طلاق با تکرار جملاتی به آسانی و از سوی شوهر به راحتی انجام می‌شد (Layard, 1997). در ایران، چنانچه مرد همسرش را طلاق می‌داد، باید مهریه‌اش را می‌داد؛ اما زمانی که زن دادخواست طلاق می‌کرد، مهریه به او داده نمی‌شد (Binning, 1857). ۱

- مرگ و تدفین

تشییع جنازه و دفن میت یکی از رسوم کهن مردم ایران می‌باشد که طی آن در هر دوره‌ای به صورتی خاص و با توجه به مقتضیات زمان صورت می‌گرفته، این امر در دوره قاجار بیش از هر چیز تحت تأثیر آموزه‌ها اسلام شیعه و در اختیار روحانیت و کارگزاران دینی بود. در دارالخلافه تهران، یعنی محدوده پایتخت چندین گورستان وجود داشت که مردم مرده‌های خودشان را برای کفن و دفن به آنجا می‌بردند چنانچه ناصر نجمی می‌نویسد: «شب‌های جمعه بسیاری از افراد خانواده ظاهراً برای فاتحه اهل قبور و اجرای یک دستور شرعی که رفتن به قبرستان‌ها را برای مسلمانان به منظور توجه به آخرت و روز حسابرسی تأکید می‌نمود، به این محل می‌رفتند و مدت‌ها به دعاخوانی و فاتحه خوانی و احتمالاً گردش و تفریح می‌پرداختند». شیوه کفن و دفن و تشییع جنازه افراد متوفی، از جمله آداب و رسومی بود که توجه مأموران

انگلیسی را جلب می‌کرد. باتوجه به وجود اقلیت‌های مذهبی مختلف در ایران، شیوه تدفین فرق می‌کرد. براساس نوشته‌های مأموران انگلیسی، در ایران زمانی که شخصی فوت می‌کرد، صورت او به‌طرف قبله برگردانده می‌شد و جسدش برای تدفین با کافور آماده می‌شد. در آن دوره، رسم براین بود که در زمان فوت شخص نوعی آشفستگی پیش می‌آمد و طی آن هرچه آب در خانه بود، بلافاصله دور می‌ریختند. به گمان اینکه هرکس از آن آب بنوشد، به قولنج و دل‌درد مبتلا می‌شود. در آن هنگام، ملأها بخش‌هایی از قرآن را تلاوت می‌کردند و عزاداران اجیرشده، شیون سر می‌دادند و سینه‌زنی می‌کردند. پس از قراردادن مرده در کفن و تابوت، دو عدد چوب زیر بغل او قرار می‌دادند تا زمانی که دو فرشته سیاه با چشمان آبی برای پرسش از عقیده دینی او می‌آمدند، با تکیه بر آن چوب‌ها بلند شود (سکایس^۱، ۱۹۱۰). کارهای دیگری همچون بریدن سر مرغ و قراردادن بدن مرغ بر روی پاهای شخص مرده، پوشیدن لباس سیاه، پاره کردن پیراهن و مالیدن گل بر سر و روی نیز مرسوم بوده است (Wills, 1984). دفن شدن در اماکن مقدس از رسوم مهمی بود که در آن دوره رواج داشت. شیل تأکید می‌کند باینکه این کار عمل عاقلانه‌ای به‌نظر نمی‌رسد، معلوم نیست چه سرنی در کار نهفته است که این ملت تصور می‌کند با انتقال جسدشان به اماکن مقدس، آرامشی جاودانی برای آن‌ها فراهم خواهد شد (Sheil, 2020).

آداب و رسوم استقبال از زائران؛ چاوشی خوانی

چاووشان، در ایام خاص موسم حج یا زیارت عتبات عراق و مشهدالرضا، میان شهرها و روستاهای ایران می‌گشته و با آداب و رسومی خاص، مردم را از سفر و حرکت کاروان باخبر و به حج یا زیارت ترغیب و تشویق می‌کرده‌اند. آنان، افزون بر چاووشی خوانی، کارها و وظایف دیگری را نیز بر عهده داشته‌اند. چاووشی خوانی در رونق سفرهای حج و زیارتی مؤثر بوده، به گونه‌ای که گاه کسی که قصد سفر نداشته، با شنیدن صدای چاووش، تشویق و عازم سفر می‌شده است. چاووشی خوانی از آداب بدرقه و استقبال بوده و بر شکوه آن‌ها می‌افزوده است. چاووشی خوانی باعث می‌شده است تا مردمان شهر یا روستا، از حرکت کاروان حج‌گزاران یا زائران باخبر شوند و به جمع بدرقه‌کنندگان بپیوندند (Hashemi, 2015). در دوره قاجار در ایران برخلاف آیین بدرقه مسافران، آیین‌ها و باورهای در رابطه با استقبال و پیشواز از مسافران تنوع زیادی برخوردار نبود؛ چراکه وقتی مسافری به سلامت از سفر بازمی‌گشت، نیازی به عوامل ماورایی برای بدشگونگی و با خوش‌یمنی سفر، نداشت؛ در نتیجه در مراسم استقبال بیشتر به جنبه تشریفات آن پرداخته می‌شد و در قالب چاوش خوانی اجرا می‌شد. مراسم پیشواز زائران همیشه با چاوش خوانی همراه بود. در این مراسم، دستمالی ابریشمین به دور سر زائران می‌بستند تا از دیگر استقبال‌کنندگان تشخیص داده شود. حاجیانی که از مکه می‌آمدند، تا چهل روز از صبح تا شب در خانه می‌نشستند و اقوام و نزدیکان برای دست‌بوسی و عرض زیارت قبول خدمتشان می‌ریختند...».

بست و بست نشینی در دوره قاجار

بست و بست نشینی یکی از مسائل موجود در تمام دوران تاریخ ایران است. افراد با اهداف و انگیزه‌های متفاوت اقدام به این عمل می‌نمودند عملکرد ضعیف دستگاه عدالت در احقاق حقوق دادخواهان یکی از دلایل اقدام به این عمل بوده است. در دوره قاجار بست نشینی نسبت به قبل گسترش قابل ملاحظه‌ای یافت گسترش این امر به دو دلیل بوده است اول ضعف دستگاه قضایی دوم استفاده از بست نشینی به منظور دستیابی به اهداف سیاسی. اصول و پایه‌های اساسی بست و بست نشینی یکی از مسائلی که در تمام دوره قاجار جز یک دوره بسیار محدود تقریباً دو ساله (۱۲۶۶ ه. ق. ۵۰-۱۹۴۹م تا اول سال ۱۲۶۸ ه. ق. ۱۹۵۱) در پیوند با عدلیه و دستگاه عدالت وجود داشت مسأله «بست» و بست نشینی بوده است که پایه و اساس آن را برسه اصل دانسته‌اند: بست پناهگاه ملجاء، حامی جایی یا کسی است مقدس یا

^۱ Skies

محترم به ترتیبی که بست نشین در آنجا یا در سایه و پناه آن) محل یا شخص یا شئی قرار میگیرد و امان می‌یابد و از تعرض متعرضین مصون و محفوظ می‌ماند. بست نشین پناهنده تحت الحمایه دادخواه کسی است که با انگیزه‌ای دادخواهی فرار از مجازات یا ادای طلبی به این کار دست می‌زند و به جایی یا کسی پناهنده می‌شود و بست می‌نشیند. در دوره قاجار اولین اقدام در محدود کردن اماکن بست نشینی توسط حاج میرزا آقاسی صورت گرفت. حاج میرزا آقاسی بست و بست نشینی را به کلی ملغی نکرد بلکه از تعدد آن‌ها کاست به دستور وی تنها سه بست در تمام کشور به رسمیت شناخته شد که هیچ کس مجاز به تجاوز به حریم آنان نبود این سه مکان عبارت بودند از حضرت عبدالعظیم (ع) قم و مشهد مقدس اما به هنگامی که حاج میرزا آقاسی به این اقدام دست یازید. ابوالقاسم امام جمعه تهران به وی گفت: وقتی طویله‌ها را خراب میکنی اقلاً آخوری برای خودت باقی گذار و در عمل نیز پس از فوت محمد شاه وی فقط با گریختن به حضرت عبدالعظیم (ع) توانست از چنگ مرگ قطعی نجات یابد. یکی از اقدامات امیر کبیر تلاش در خصوص سروسامان دادن به دیوانخانه عدالت بود و در این راستا یکی از موانع آزادی قضاوت و اجرای عدالت بست و بست نشینی» شناخته شده بود، از این رو به سال ۱۲۶۶ ه.ق فرمان لغو بست نشینی از سوی امیر کبیر صادر شد. چند ماه بعد از قتل امیر کبیر این اعلان در روزنامه وقایع اتفاقیه در خصوص مکان‌های مجاز برای بست نشینی به چاپ رسید و در این اوقات اولیای دولت علیه حسب الامر الاقدس محض ملاحظه رفاه حال ملهوفین چنین قرار دادند که روضه مقدسه معصومه قم و قبه متبرکه عبدالعظیم واجب التعظیم برای مردم سوای اشرار و مفسدین و مقصرین و قاتلین بست» باشد و اگر به کسی ظمی واقع شده نتواند کیفیت را به عرض اولیای دولت قاهره برساند خود را به پناه روضه منوره آن دو بزرگوار برده مراتب مظلومی و بی جرمی خود را به اولیای دولت قاهره معلوم سازد تا اولیای دولت علیه نیز در مقام تحقیق برآمده بعد از اطمینان از بی تقصیری او به آنچه مقتضای عدل و انصاف و باعث رفاه او است حکم نمایند و حکم فرمودند که بعد از این اینگونه مظلومین که به روضه آن دو بزرگوار پناه می‌برند کسی معترض نشود.» در انسانی این اعلان در واقع اولین و آخرین اعلان و فرمان رسمی در خصوص بست و بست نشینی» در تمام دوره قاجار بود اما به رغم این فرمان به مرور هر چه از سلطنت ناصرالدین شاه گذشت بست و بست نشینی گسترش یافت و اماکن بسیاری برای این امر مورد استفاده قرار گرفت. مسأله بست و بست نشینی یکی از مواردی بود که در تمام دوره قاجار بخصوص اواخر دوره ناصر الدین شاه و جریان مشروطه رشد و گسترش قابل ملاحظه‌ای یافت در پیوند با محاکم قضایی خودنمایی کرد و به صورت یک عادت در جامعه متجلی شد عادتی که از دیرزمانی مشروع و مقدس دانسته شده و تاریخ شروع این عمل مشخص نیست. اماکن بست نشینی افرادی که اقدام به بست نشینی مینمودند هم متفاوت از یکدیگر بوده و هم اهداف مختلفی داشتند. دسته اول افرادی بودند که به نحوی مورد ظلم واقع شده و یا حقی از آن‌ها پامال شده بود. دسته دوم شامل افرادی بود که خود مجرم بوده و برای فرار از اجرای عدالت به این عمل اقدام می‌کردند و دسته سوم افرادی که از ظلم و جور حکام و صاحب منصبان ناراضی بوده و به این عمل می‌پرداختند که البته در این مورد بیشتر افراد ناراضی سفارتخانه‌های کشورهای اروپایی بخصوص روس و انگلیس را انتخاب می‌نمودند. اماکنی که برای «بست انتخاب میشد با توجه به حوزه جغرافیایی و نیز امکان دسترسی به آن‌ها متفاوت بود. اماکن مذهبی و بقاع متبرکه بیشترین مراجعه کننده را داشت و پس از آن خانه علما و مجتهدین در درجه دوم قرار گرفته بود اما با گسترش اماکن بست نشینی تلگرافخانه‌ها خانه بزرگان کشوری و اشخاصی که به هر دلیل نزد شاه قرب و منزلتی داشتند، طویله صاحب منصبان و بزرگان طویله زنان محترم شاه اصطبل سلطنتی خانه سفیران اروپایی توپخانه‌ها و مورد توجه و استقبال قرار می‌گرفت (Khosh Eftekar, 2005). رایج ترین نوع بست نشینی در دوره قاجار بست نشینی در اماکن مذهبی از قبیل حرم امام رضا (ع)، حضرت معصومه (س) و شاه عبدالعظیم حسینی و بست نشینی در خانه علما و مجتهدین از قبیل منزل آقا ضیاء الدین بود (Polak, 1982, 1989).

آیین‌ها و مراسم مذهبی در اعیاد و مناسبت‌های خاص

– مراسم عید نوروز

شاهان قاجاری در نوروز مراسم ویژه و باشکوهی را برگزار می‌کردند که سیاحان اروپایی در سفرنامه‌های خود به توصیف آن‌ها پرداخته‌اند. به گفته دروویل^۱ حلول سال نو را منجم دربار مشخص می‌کرد در این جشن که سه روز طول می‌کشید مراسم‌های خاصی از جمله مراسم سلام، عیدی دادن به شاه قاجار و عیدی گرفتن از او برگزار می‌شد. در موقع تحویل سال قرآن خوانده می‌شد و از خداوند خواسته می‌شد سالی خوب و سرشار از شادی و برکت و روزی داشته باشند. در ادامه این مراسم شاه سکه‌هایی را که به مناسبت سال نو ضرب شده بود به اطرافیان و بزرگان کشور هدیه می‌داد (Drouville, 1983). پولاک^۲ نیز در سفرنامه‌اش می‌نویسد: «ناصرالدین شاه قاجار اهمیت زیادی به عید نوروز می‌داد به طوری که مراسم آغاز سال نو را حتی در نیمه شب جشن می‌گرفت. سفره هفت سین بزرگی می‌چید که قرآن در راس آن قرار داشت. در یکی از روزهای نوروز ملکه مادر نیز مراسم سلام زنانهای در محدوده خود برپا می‌کرد که شاهزاده خانم‌ها و اطرافیان در آن شرکت داشتند و ضمناً از خانم‌های سفرای اروپایی نیز دعوت به عمل می‌آمد... علاوه بر آن نوروز موقع ارتقا دادن درجه کارکنان دولت نیز بود. تمامی دارندگان مشاغل عمده کشور یا تغییر می‌یافتند یا تثبیت می‌شدند. در بقیه روزها شاه به دیدار مهمترین روحانیان می‌رفت و آن‌ها از وی با سادگی تمام پذیرایی می‌کردند.» (Polak, 1982). مادام کارلاسرنا، در دورانی که در دربار ناصرالدین شاه حضور داشت، نوروز و آیین‌های آن را از نزدیک دید و در سفرنامه خود به توصیف آن پرداخت: «وقتی که من در تهران بودم، به مناسبت فرارسیدن نوروز، طبق آداب و رسوم کشور، در قصر شاه مقدمات برگزاری «سلام» فراهم می‌شد. مراسم جشن و عید در مشرق زمین بعد از غروب آفتاب آغاز می‌شود، در آن سال که من در تهران بودم، شب نوروز تعداد زیادی از درباریان صاحب‌نام، برای عرض شادباش به قصر شاه رفته بودند ولی به آنان خبر داده شده بود که فردای آن روز مراسم سلام برگزار نخواهد شد.» این سیاح ایتالیایی ادامه می‌دهد: «کاشف به عمل آمد چون در دربار ایران به انجام دادن هیچ کاری بدون مشورت با منجمان اقدام نمی‌کنند، شاه در این مورد نیز خواسته یا ناخواسته نظر منجم‌باشی را خواسته بود و او به علت نزدیکی ستاره‌ها (قرآن کواکب) روز دوم نوروز را برای برگزاری مراسم سلام مناسب تشخیص داده بود. مردم تهران از اینکه سلام نوروزی به یک روز بعد افتاده بود، شگفت‌زده شدند، ولی به زودی شگفتی آن‌ها به خوشحالی گرایید، زیرا آن‌ها باران سیل‌آسایی را که در اولین روز سال در تهران باریدن گرفته بود، به چشم دیدند. این رویداد موجب شد مردم اقبال بیشتری به مساله غیب‌گویی، پیشگویی و رمالی پیدا کنند، اما برخی از مردم که از سایر مردم هوش و ذکاوت بیشتری داشتند و به خرافات و ساده‌اندیشی باور نداشتند و زودباور نبودند، این معجزه را از صدقه‌سر هواسنج قصر پادشاه تهران می‌دانستند.» کارلاسرنا سپس به توصیف مراسم سلام نوروزی که در دربار سلطان صاحب‌قران شاهد آن بوده، می‌پردازد: «آن روز من برای شرکت در مراسم سلام و حضور در جایگاه که وزیر امور خارجه برای هیات‌های نمایندگان خارجی و اوپاییان مقیم تهران در نظر گرفته بودند، دعوت شده بودم. این جایگاه، در حیاط درونی قصر در سمت چپ تالار واقع شده بود و برای تماشای همه حاضران و تمام جزئیات مراسم و تشریفات سلام، جای بسیار مناسبی بود. در خیابانی که به قصر منتهی می‌شد، آنچنان انبوه جمعیت همه‌جا را پر کرده بود که خیلی با زحمت توانستم جایی برای عبور باز کنم. همه زیباترین لباس‌های خود و در واقع رخت نو خود را پوشیده بودند، چون مردم باور دارند که در نوروز پوشیدن لباس نو خوشبختی می‌آورد. تعداد زیادی از جمعیت کلاه‌هایی بر سر گذاشته بودند که برای این مراسم خریداری شده بود. من عبور نمایندگان خارجی را که همگی با لباس‌های به تمام رسمی و شکوه و شوکت خاصی برای شرکت در سلام نورو می‌رفتند، به چشم دیدم. وزیران مختار کشورهای خارج در دربار ایران معمولاً پیش از آنکه شاه به تالار بیاید، در عمارت خورشید حضور می‌یابند.» از میان مأموران انگلیسی، سرپرسی سایکس کسی بود که بیش از دیگر مأموران درباره عید نوروز و تهیه و تدارک مراسم این عید در آن دوره

^۱. Gaspard Drouville

^۲. Jakob Eduard Polak

سخن گفت. او به خانه‌تکانی‌های ایرانی‌ها پیش از عید نوروز و همچنین آماده کردن لباس نو برای اهل خانه، حمام رفتن، رنگ و حنا گذاشتن به موها و دست‌ها، پوشیدن لباس‌های نو، گرفتن ناخن و به آب روان انداختن آن‌ها برای دورشدن همه نحوست‌ها، خیساندن گندم در ظرفی به منظور جوانه‌زدن (سبزه)، پختن شیرینی‌های مختلف با آرد و کره و شکر و تهیه کردن آجیل شیرین از میوه‌های خشک شیرین اشاره کرده است؛ همچنین از چهارشنبه سوری سخن گفته است که امروزه نیز بین ایرانیان مرسوم است (Sykes, 2016). لحظهٔ تحویل سال و چیدن سفرهٔ هفت‌سین که بزرگ‌ترین نماد نوروز بود، در آن دوران رواج داشت و با اندک تفاوتی، به همان روش بود که امروزه نیز بین ایرانیان مرسوم است. در آن دوره، می‌بایست تمام اعضای خانواده دو ساعت پیش از تحویل سال در خانه می‌بودند. آن وقت سفرهٔ سفیدی می‌انداختند و هفت نوع از چیزهای گوناگون را روی سفره می‌چیدند که اسم آن‌ها با سین شروع می‌شد. آن هفت نوع عبارت بودند از: قرآن، سیر، سرکه، سیب، سماق، سکه، سمنو و سبزی (سبزه)؛ به اضافهٔ انواع میوه به‌خصوص هندوانه و خربزه و همچنین میوه‌های خشک و شیرینی‌های گوناگون. تخم‌مرغ رنگ‌شدهٔ پخته و قرمز روی سفره گذاشته می‌شد و مادر خانواده به تعداد بچه‌های خود از تخم‌مرغ‌ها می‌خورد و به تعداد بچه‌هایی که در خانه بودند، شمع روشن می‌کرد. مراسم دیدوبازدید نیز در آن دوره مرسوم بود (Sykes, 2016). بیت نیز با اشاره به اینکه عید نوروز تنها عید ملی بود که به‌هیچ‌وجه با مذهب پیوند نداشت، درخصوص روز سیزدهم نوروز عنوان می‌کند: «به‌دلیلی که چندان روشن نیست، روحانیان به زن‌ها اجازه نمی‌دهند که از خانه‌ها خارج شوند. اما زن‌ها به این امر توجه نمی‌کنند و از خانه‌ها خارج می‌شوند. این رسمی قدیمی است که هرکس باید خانه‌اش را ترک کند و در این روز بیرون و حتی‌الامکان به سبزه‌زارها برود؛ در غیر این صورت نحسی این روز گریبان‌گیر او خواهد بود». به‌نظر می‌رسد نگاه مأموران انگلیسی به مراسم عید نوروز مشتاقانه‌تر بود.

– مراسم ماه رمضان و عید فطر

یکی از ماجراهای جالب در عصر قاجار، مساله رویت هلال ماه شوال بوده است. داستانی که حتی تا امروز نیز ادامه دارد. ناصرالدین شاه در خاطرات خود وضعیت اعلام عید فطر در دوره قاجار را این چنین وصف می‌کند: «میشب نجوماً باید ماه دیده شود و فردا عید کنند، اما احتیاطاً ما گفتیم آتش‌بازی نکنند تا ماه دیده شود. نایب‌السلطنه رفته بود به امیریه و در آن جا ماه را دیده بود و به ما نوشته بود. یک سرباز هم دیده بود اما چون مردم شهر کسی ندیده بود، گفتیم حقیقتاً نباید عید کرد و آتش‌بازی هم نکنند، مردم هم از رؤیت ماه مایوس شده بودند و همه سحر خورده و خوابیده بودند». او در جایی دیگر می‌نویسد: «دیشب تمام مردم برای طلب هلال رفته بودند... دیگر شک و شبهه‌ای جهت عید باقی نماند. صبح برخاستیم... دیدیم پاکتی آوردند که امین‌السلطان فرستاده بود؛ باز کردیم، خواندیم. دیدیم نوشته است که در قم و قزوین و بعضی جاها ماه را دیده‌اند و ثابت شده است و امروز عید است. فوراً حکم کردیم چند تیر توپ انداختند و نقره‌خانه زدند». شاه قاجار درباب جشن‌های برگزار شده در پایتخت در روز و شب عید هم چنین می‌نویسد: «باغ دیوانخانه را قرق کرده بودند که برای آتش‌بازی شب عید به سر در شمس‌العماره برویم. نماز را اندرون خواندیم... آن وقت آمدیم رفتیم سر در چراغان خوبی کرده بودند... امروز چون روز عید است، مردم به جنب و جوش آمده بودند، از اول صبح همه حاضر بودند». بر اساس روایت ناظران، در نیمه اول حکومت قاجار، مردم در روز عید به نماز رفته و با لباس‌های نو به دیدن هم می‌رفتند. بزرگان نیز به کاخ گلستان و تالار آینه می‌رفتند و مراسم سلام با حضور شاه و بزرگان برگزار می‌شد. عبدالله مستوفی دولتمرد اواخر قاجار و اوایل پهلوی، در خاطرات خود حال و هوای ماه رمضان را در عهد قاجاریه این چنین توصیف کرده است: «در این ماه کارها تقریباً تعطیل می‌شد و مردم به عبادت مشغول بودند. اگر کسی طلبی از کسی داشت تا احتیاج مبرم، محرک او نمی‌شد، سروقت بدهکار خود نمی‌رفت. عروسی کمتر اتفاق می‌افتاد. خریدوفروش و معامله‌ای که حاجت به تنظیم قباله داشت کم بلکه هیچ نبود. مُرافعات شرعی در محاضر علماء متوقف می‌گشت. ادارات دولتی باز بود ولی کسی رجوعی نمی‌کرد. اگر کسی از دولت طلبی داشت در این ماه به مطالبه نمی‌رفت و مُحصِّلین دیوانی هم دنبال مطالبه بدهکاری افراد نمی‌رفتند. حتی در خانه‌ها هم جز کارهای ناگزیر زندگانی، کار دیگری

از نوکر و خدمتکار توقع نمی‌کردند. به همین جهت کارهای سنگین خانه را یا قبل از ماه انجام داده بودند یا به بعد از این ماه محول می‌کردند. اگر بنایی نیمه‌تمام بود، صاحب کار به عمّله و بناها مزد تمام می‌داد ولی بیشتر از نصف روز تقاضای کار نمی‌کرد و در دهات هم کارهای سنگین زراعتی را حتی‌المقدور تعطیل می‌کردند و اگر مثلاً درو و خرمن‌کوبی و از این کارها که تعطیل آن خسارت جبران‌ناپذیر داشت پیش می‌آمد، با رعایت بیشتر از کارگراها، انجام می‌دادند. خلاصه اینکه ماه عبادت بود و در همه چیز، مردم از همدیگر رعایت می‌کردند» (Mostofi, 2005). عید فطر از دیگر اعیاد مذهبی بود. این جشن پس از ماه رمضان و پس از یک ماه روزه‌داری برگزار می‌شد. برخی از مأموران انگلیسی روزه‌گرفتن را محرومیتی بی‌رحمانه توصیف کرده‌اند. سایکس تأکید می‌کند روزه‌گرفتن به افراد ثروتمند کمی فشار می‌آورد؛ زیرا آن‌ها در تمام طول روز می‌خوابند، خوش می‌گذرانند و هر شب از یکدیگر دیدن می‌کنند؛ اما روزه‌گرفتن برای افراد فقیر که تا ظهر مشغول کار هستند، مشکل است و اگر این ماه نیز در تابستان واقع شود، فشار بسیاری بر آن‌ها وارد می‌شود (Sykes, 2016). لیدی شیل در اظهارات خود تأکید می‌کند در این ماه، مردم ایران به هیچ نوع خوراکی و آشامیدنی دست نمی‌زدند و حتی شراب‌خوارها نیز احترام این ماه را نگه می‌دارند و روزه می‌گیرند. در طول این ماه، هیچ‌یک از نوکران ایرانی او از دستورات دین خود سرپیچی نمی‌کردند (Sheil, 2020). جالب آنکه در آن دوران، مردم ایران باوجود مشکلات فراوان، به مسئله روزه توجه ویژه‌ای نشان می‌دادند و این موضوع به‌نوعی باعث تعجب و حتی عصبانیت شیل می‌شد؛ چنان‌که بدون آنکه به فواید اخلاقی و خودسازی ماه رمضان توجه کند، به‌طور صریح روزه را برای سلامتی انسان زیان‌آور می‌داند (Sheil, 2020). او درباره‌ی عید فطر نیز عنوان می‌کند به مناسبت عید رمضان، در تمام کشورهای مسلمان همه از اینکه ماه رمضان و دوران روزه به پایان رسیده است، خوشحالی می‌کنند (Sheil, 2020)؛ اما از این نکته هم غافل بود که مسلمانان نه به‌علت پایان یافتن ماه رمضان و روزه‌داری، بلکه به علت اینکه در این ماه مهمان خدا بودند و عید بزرگی که متعاقب آن آمده بود، احساس خوشحالی می‌کردند. حتی باید گفت در آن دوره علاقه و تعصب مذهبی مردم ایران بسیار فراتر از سختی‌هایی بود که این مأموران درباره‌ی ماه رمضان برشمرده‌اند. این را هم باید اضافه کرد از نظر برخی از مأموران انگلیسی، ماه رمضان به‌علت تمرین تقوا، پی‌بردن به رنج گرسنگی درمندگان و بیچارها، تزکیه نفس و اخلاق، پرداختن به عبادت‌الله و انسان‌سازی محترم شمرده می‌شد (Wills, 1989). به‌طور کلی، مأموران انگلیسی به آداب‌ورسوم مذهبی علاقه‌چندانی نشان نداده‌اند و باتوجه به مغایرت با نوع اعتقادات و مذهب خود و ناتوانی از پژوهش در فلسفه آداب‌ورسوم اسلامی، به این قبیل آداب دیدگاه‌های منفی داشته‌اند.

– مراسم عید قربان

اعیاد مذهبی ایرانیان همواره در کانون توجه سفرنامه‌نویسان بوده و عید قربان نیز از نگاه آن‌ها پنهان نمانده است. در ایران دوره ناصری، اعیاد گوناگونی وجود داشته که به‌ویژه اعیاد مذهبی برای مأموران انگلیسی جالب توجه بوده و کم‌وبیش به آن‌ها اشاره شده است. در این راستا، هیچ‌کدام از مأموران انگلیسی از تعصب‌های مذهبی به دور نمانده‌اند و در اشاره به مراسم‌های مذهبی برگزارشده در ایران آن دوره، اغراض شخصی و مخالفت آن‌ها به‌وضوح به چشم می‌خورد. عید قربان از اعیاد مذهبی ایرانیان بود. در این عید، رئیس هر خانواده یک گاو یا یک گوسفند یا شتری می‌آورد و پس از قراردادن سر جانور به‌سوی قبله و خواندن ورد مذهبی، آن را می‌کشت و گوشت آن را میان خانواده، خویشاوندان و فقرا تقسیم می‌کرد. بیت نیز با اشاره به این عید می‌نویسد: «این مراسم در منازل و به‌طور خصوصی برگزار می‌شد؛ اما در شهر نیز یک شتر در ملاءعام برای ادای احترام قربانی می‌شد. این شتر را از چند روز قبل، با زر و زیور آویزان شده از او، شاهزاده‌ای ساختگی و تهیدست در شهر می‌گرداند و مردم نیز از بابت شتر قربانی، مقداری پول در قالب نذرهای خود به او می‌دادند و به‌این ترتیب پول خوبی جمع می‌شد... صبح روز عید در محل قربانگاه و در برابر انبوه جمعت، شتر را شاهزاده قربانی می‌کرد. مردم بلافاصله هجوم می‌آوردند و هریک خواستار تکه‌ای از گوشت می‌شدند. چند هزار نفر از مردم در حالی که هرکدام تکه‌ای از گوشت قربانی را در دست داشتند، از برابر کنسولگری

به‌سوی ارگ شهر عبور می‌کردند و گفته می‌شد هرکس سر شتر قربانی را صاحب شود و به والی نشان دهد، اولین پاداش تعیین‌شده را دریافت خواهد کرد». دکتر هینریش بروگش^۱ سفیر و مستشرق آلمانی در خصوص کیفیت برگزاری مراسم عید قربان در عهد قاجار می‌نویسد: «روز ۱۳ ژوئن، مصادف با دهم ذیحجه، ایرانی‌ها عید بزرگی را جشن می‌گیرند که در تقویم‌ها از آن به عنوان عید اضحی نامبرده شده است، ولی عوام آن را عید قربان می‌نامند. من این عید را از موقعی که در مصر بودم می‌شناختم. در آنجا این ایام را عید الکبیر می‌گویند و چهار روز متوالی آن را جشن می‌گیرند. در این روزها مصری‌ها لباس نو می‌پوشند و به یکدیگر تبریک می‌گویند و یک حیوان مخصوصا شتر را قربانی می‌کنند. مراسم قربانی این روز در حقیقت به یادبود روزی است که ابراهیم پسر خود اسماعیل را می‌خواست در پیشگاه پروردگار قربانی کند. ایرانی‌ها معمولاً مقدمات عید قربان را از روز ۲۹ ژوئن آماده می‌کنند. از بعد از ظهر روز ۲۹ ژوئن در دهکده رستم آباد شتری را شستند و تمیز کردند و روی آن طاق شال کشیدند و با ساز و دهل آن را دور کوچه‌ها گرداندند و در هر خانه که می‌رسیدند توقف می‌کردند و صاحب خانه مبلغی پول می‌داد و آن‌ها به خانه دیگر می‌رفتند. به همین ترتیب آن‌ها جلوی باغ سفارت هم آمدند و ما بعد از تماشای شتر، مبلغی را به عنوان هدیه تقدیم کردیم. پس از این گردش، شتر را روانه شهر کردند تا طی مراسم خاصی روز عید، قربانی شود. طبق رسوم معمول در ایران، بعد از قربانی کردن شتر هر یک از اصناف یک قسمت از گوشت آن حیوان را بر می‌دارند؛ مثلاً آهنگرها، ران‌های شتر، خیاط‌ها، سر و گردن و بقیه نیز به همین ترتیب یک قسمت خاصی از بدن شتر را به عنوان تبرک می‌برند».

– محرم و عزاداری

سفرنامه نویسان اروپایی این گونه گزارش کرده اند که در تقویم ایرانیان ماهی به نام محرم است که از روز یکم تا دهم آن مراسم باشکوهی برگزار می‌شود (Kazama, 2001). در این ماه ایرانیان عزاداری توصیف برانگیزی می‌کنند آنان در این مراسم یادبود ذکر مصیبت امام حسین (ع) و خانواده اش در صحرای کربلا را گرامی می‌دارند. این ماه دوره ماتم و ندبه و زاری ایرانی‌هاست (Sheil, 2020). که از روز یکم تا دهم آن مراسم باشکوهی برای برگزار می‌کنند. در این ایام مجالس روضه خوانی زیادی در همه جای ایران برگزار می‌شود و مداحان جریان زندگی ائمه شیعه را با استفاده از شعر و نظم بیان می‌کنند و مردم هم می‌گیرند این مراسم از زمان آل بویه یعنی ۹۳۰ تا ۹۸۶ بعد از حضرت عیسی در ایران جریان داشته است. ویلسن ایران شناس برجسته بریتانیایی این مراسم ایرانیان را مراسمی جان سوز توصیف می‌کند که عامه پیروان تشیع در آن از حال طبیعی خارج شده و از مصیبتی که به خاندان علی (ع) وارده آمده عصبانی و ناراحت به نظر می‌رسند. در این ایام ایرانیان آداب و رسوم ویژه‌ای دارند آنان هرگز موهای خود را رنگ نمی‌کنند؛ به گونه‌ای در روزهای اول عزاداری از شستن موهای هم خودداری می‌کنند و حتی حمام هم نمی‌روند. ریش بلند آن‌ها به صورت رنگ‌های مختلف سفید حنائی کم رنگ یا پررنگ درآمده است. به هر صورت نتیجه رنگ نکردن موقت موهای سر و ریشی که قبلاً رنگ می‌شد به هنگام سوگواری به علت رنگ نشدن به صورت بلند در می‌آید و چهره نه چندان جالبی را ترسیم می‌کند (Wills, 1989). در این ماه تمام ساکنین ایران از مرد و زن بزرگ و کوچک غنی و فقیر شاه و گدا در سرما و گرما به لباس سیاه ملبس می‌شوند. هر کسی هم که در توانش نیست که لباس مشکی بپوشد بریقه یا کلاه خود نوار سیاهی نصب می‌کند. در میان آداب و رسوم ایرانیان، برگزاری عزاداری‌های ماه محرم و آیین تعزیه از دوره صفوی توجه اروپاییان را جلب کرده بود و در عصر ناصری نیز، بیش از سایر مراسم مذهبی، نظر مأموران انگلیسی را به خود جلب کرد؛ از این رو گزارش‌های مأموران انگلیسی اطلاعات فراوانی از دوره ناصری درباره انجام مراسم ماه محرم، تعزیه و اوضاع مردم در این ماه به خوانندگان ارائه می‌کنند. ویلس می‌نویسد در این ایام حتی اطفال هم دسته‌های عزاداری خاص خود را دارند که برای پسران حضرت علی (ع) نوحه‌سرایی می‌کنند و در مراسم تعزیه حتی زنان هم روبندهای

^۱ Heinrich Karl Brugsch

خود را برمی‌دارند (Wills, 1984). واتسون در ابتدا اظهار می‌کند ایرانیان در عزاداری مفصلی که هر ساله برای حسین، پسر علی(ع)، به پا می‌کنند شدت علاقه خود را به مذهب تشیع آشکار می‌کنند؛ اما همین نویسنده در قضاوتی نامتعارف، عنوان می‌کند به‌نظر نمی‌رسد این امام برای ایرانی‌ها کاری کرده باشد که سزاوار این باشد هر ساله این همه احترام برای او قائل شوند (Watson, 1961). تعزیه از هنرهای نمایشی شیعی ایرانیان بود و در بیشتر شهرهای ایران برگزار می‌شد و به‌حدی حزن‌انگیز بود که حتی بیشتر مأموران انگلیسی را متأثر می‌کرد. شیل از پرده حضور ایلچی فرنگی در تعزیه یاد می‌کند که در این نقش، تلاش آن بود مدل لباس اروپایی باشد (Sheil, 2020). به‌لحاظ کیفیت، از دوره ناصرالدین‌شاه تعزیه‌ها به بهترین شیوه اجرا شد. بنابه‌نوشته مأموران انگلیسی، در ماه محرم در هر شهری تعزیه‌خوانی انجام می‌شد و عزادارانی صف‌اندرفتن نشسته بودند و سوگواری می‌کردند؛ اما تکیه دولت باشکوه‌ترین تکیه‌ای بود که در آن دوره در آنجا تعزیه برگزار می‌شد. واتسون که در آن دوره در تهران بود، در کتاب خود این بحث را این‌گونه عنوان می‌کند: «تکیه که سرپرستی آن به‌عهده شخص شاه است... باشکوه و از همه مجلل‌تر است. اعلی‌حضرت به‌صورت افتخاری تزیین قسمت‌های مختلف تکیه را به تجار تهران واگذار می‌کند. تجار مشتاقانه از این افتخار استقبال می‌کنند و به خرج خود تزیینات را انجام می‌دهند. اعلی‌حضرت و تمام درباریان در تعزیه‌های مختلف حضور می‌یابند. هیچ نوع خرجی برای تدارک لباس تعزیه‌خوان و چراغانی تزیین صحنه تعزیه نمی‌شود و به‌قدری این قضیه در کانون توجه و علاقه ایرانی‌هاست که از هر طبقه داوطلبانه از دارایی یا دستمزد خود نثار می‌کنند تا این عمل به بهترین شکل انجام گیرد» (Watson, 1961). ویلس نیز در توصیف این ماه تأکید می‌کند ایرانی‌ها وقایع حزن‌انگیز امام خود و اهل‌بیت و سایر تعزیه‌ها را به‌خوبی مجسم می‌کنند؛ به‌طوری‌که شنوندگان بی‌اختیار می‌شوند و انسان خارجی نیز مبهوت می‌شود؛ برای مثال تعزیه‌گردان حالت اُسرا و قتل مقتولان را به‌قدری حزن‌انگیز به‌نظر شنوندگان می‌رساند، گویی آن واقعه آنجا وقوع یافته است (Wills, 1984). اما از میان مأموران انگلیسی، ویلز که خود این صحنه را مشاهده کرده است، اشاره می‌کند در سرتاسر ماه محرم بیشتر شیعیان به احترام امام محبوب خود با خلوص‌نیت، در تمام برنامه‌های عزاداری و سینه‌زنی شرکت می‌کردند و لباس رسمی بیشتر آنان، لباس سیاه مخصوص عزاداری بود؛ تاجایی که بیشتر مردم حتی چند روز پیش از آغاز محرم، ملبس به لباس عزا می‌شدند و تا هفته‌ها پس از خاتمه این ماه، همچنان لباس سیاه به تن داشتند (Wills, 1989).

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان می‌دهد در دوره قاجار نیز به‌مانند دوره صفویه آداب و مناسک مذهبی اجرا می‌گردیده است و شاهان قاجاری نیز مقید به اجرای آداب و رسوم در سطح مردمی و اشراف بودند. در این دوره با آغاز ارتباط ایران با غرب و اولین سفر ناصرالدین‌شاه قاجار به فرنگ به شکل قابل توجهی فرهنگ غربی و نوگرایی وارد کشور شده، و شیوه‌های بزرگداشت آئین‌های مذهبی، عزاداری‌های ماه‌های محرم و رمضان دستخوش تغییر گشته است. برخی از آداب مذهبی مانند چاوش خوانی و تعزیه در این دوره به اوج خود رسیده و در مقابل برخی از مراسم‌ها مانند بست نشینی به طور موقت جمع شده و سپس بعد از مرگ امیرکبیر به چندین مکان خاص محدود گشته است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Algar, H. (1990). *Religion and State in Iran, translated by Abolghasem Seri* (2nd ed.). Tous.
- Binning, R. B. M. (1857). *A Journal of Two Years Travel in Persia, Ceylon e t c, Vol2*. WM.H. Allen and Co. Leaden hall Street.
- Drouville, G. (1983). *Drouville's Travelogue* (J. Mohi, Trans.). Nikfarjam Publications.
- Fouéré, F. (2012). *Three Years in the Iranian Court* (A. I. Ashtiani, Trans.). Elm Publications.
- Hashemi, A. R. (2015). *Pilgrimage Travels in the Culture of the People*. Mashar Publications.
- Kazama, K. (2001). *Travelogue and Memories of Akito Kazama, the First Japanese Minister Plenipotentiary in Iran* (Hashem, Trans.). In.
- Khatami, A. (2011). *History of Iranian Literature in the Period of Literary Return* (Vol. 2). Paya.
- Khosh Eftekhar, H. (2005). *Asylum and Asylum-Seeking during the Qajar Period*". *year*, 7(22 and 23), 32–45.
- Layard, A. (1997). *Layard's Travelogue* (M. Amiri, Trans.). Anzan.
- Mansour Bakht, G., & Hosseini, M. (2015). *Marriage Customs of Iranians during the Qajar Period*". *Kheradnameh*(15), 117–141.
- Morier, J. (2007). *James Morier's Travelogue, translated by Abolghasem Seri* (Vol. 2). Tous.
- Mostofi, A. (2005). *My Life or Administrative and Social History of the Qajar Period*. Zavvar.
- Polak, J. E. (1982). *Travels in Iran and Iranians* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi.
- Polak, J. E. (1989). *Polak's Travelogue (Iran and Iranians)* (K. Jahandari, Trans.; 2nd ed.). Kharazmi.
- Ravandi, M. (2014). *Social History of Iran. In Religious Sects in Iran* (Vol. 9). Amir Kabir.
- Shamim, A. A. (2011). *Iran during the Qajar Dynasty*. Elm Publications.
- Sheil, L. (2020). *Memoirs* (H. Aboutorabi, Trans.). Nashr-e No.
- Sykes, P. M. (2016). *Travelogue of General Sir Percy Sykes or Ten Thousand Miles in Iran* (H. S. Nouri, Trans.). Donya-e Ketab.
- Watson, R. G. (1961). *History of the Qajar Dynasty from the Beginning of the 19th Century to 1858, translated by Abbasgholi Azari*. n.p.
- Wills, C. J. (1984). *Social History of Iran in the Qajar Era* (S. A. Anwar, Trans.). Zarrin.
- Wills, C. J. (1989). *Iran a Century Ago* (G. Faragozlu, Trans.). Eqbal.